

CURSUS 2019

INTRODUCTIE IN DE PRESENTIETHEORIE

Thema's, literatuuroverzicht en programma¹

THEMA'S:

Algemene inleiding in presentie
Exposure
Leefwereldaansluiting
Lijden en kritiek op de distantiëring
Praktisch wijze, 'verstandige' professionaliteit
Presentie in de organisatie

VERPLICHTE LITERATUUR:

Boek:

A.J. Baart, *Een theorie van de presentie*. Lemma, Utrecht, 2004 (3^e, vermeerderde druk)

Artikelen²:

A.J. Baart, *De presentiefilosofie* 2003

Andries Baart en Annelies van Heijst, *Een beknopte schets van de presentietheorie*, in:
Sociale Interventie 2003 – 2

Presentie als dragende kracht van goede zorg. Interview met Andries Baart in tijdschrift
Cupertino, nr. 2, 2007

A.J. Baart e.a., *Exposure en presentiebeoefening*

---

¹ Let op: wijzigingen in het programma zijn mogelijk.

² Worden voorafgaand aan de cursus toegestuurd of tijdens de cursus uitgereikt

Johannes Daalmans, '*Presentie in Maatschappelijk Werk – over de leefwereld van jongeren*'

A.J. Baart, *Presentie en palliatieve zorg*, in: Sociale interventie nr. 3, 2007

A.J. Baart, '*Als een vriend*' in: Tijdschrift voor Humanistiek, nr. 20, jaargang 5, 2004

A.J. Baart, *Ongemakkelijk – zoals het hoort. In gesprek met kritische bemerkingen bij de presentietheorie*, in: Tijdschrift Sociale Interventie 2003-2.

A.J. Baart, *Moet dat nou? Presentie en het verlangen van de manager*, in: Minder hard – meer hart! Uitgave Reliëf, Utrecht, 2006

Andries Baart & Anne Oude Egberink, *De Praktisch Wijze Professional*, serie van 7 artikelen in *Zorg+Welzijn*, 2016. Te downloaden via <http://www.presentie.nl/publicaties/item/551-de-praktisch-wijze-professional>

Andries Baart, *De ander tevoorschijn laten kruipen. Over relationeel werken*, 2017. Te downloaden via <http://www.presentie.nl/publicaties/item/555-de-ander-tevoorschijn-laten-kruipen>

PRAKTISCHE ZAKEN

Locatie

De cursus wordt gegeven in het gebouw Nieuw Welgelegen, Grebbeberglaan 3-13 te Utrecht.

Programma

Tijdens de bijeenkomsten wordt de presentietheorie behandeld in een mengvorm van inleidingen, video-colleges, groepsbesprekingen en andere werkvormen. Daarbij vindt verwerking van de theorie en de mogelijke verbinding met de (eigen) praktijk plaats.

Literatuur

Tijdens de cursus wordt gebruik gemaakt van het boek *Een theorie van de presentie* van Andries Baart; uitgave Lemma 2004 (3^e druk). Je wordt geacht dit boek zelf aan te schaffen vóór aanvang van de cursus, via de boekhandel, het internet of bij de uitgeverij. Overige artikelen over materie die in de cursus wordt behandeld, worden voorafgaand aan de cursus toegezonden.

Per lesdag ontvang je een hand-out van de collegesheets.

Tijdsinvestering

6 cursusdagen van elk 6 uur onderwijs =	36 uur
6x voorbereiding, 4 uur per keer ³ =	24 uur
5x verwerkingsopdracht =	10 uur

Totaal aantal studie-uren (minimaal): 70 uur

Bewijs van deelname

Na afloop van de cursus ontvang je een bewijs van deelname indien je alle bijeenkomsten aanwezig bent geweest. Afwezigheid van maximaal 1 dag kan worden gecompenseerd door uitvoering van een vervangende opdracht. Bij afwezigheid voor meer dan één dag is deze compensatie niet mogelijk en wordt geen bewijs van deelname afgegeven.

Nadere informatie

Voor nadere informatie kun je terecht bij de hoofddocent mw Elly Beurskens:

e.beurskens@presentie.nl

06 538 578 66

---

³ De tijdsinvestering is afhankelijk van de vraag of de cursist alleen de primaire of ook de secundaire literatuur ter voorbereiding leest, en de snelheid waarmee hij/zij in staat is het gelezene op te nemen.

Presentie

DAG 1: INLEIDING IN DE PRESENTIETHEORIE

De presentiebeoefening wijkt sterk af van de reguliere werkwijze mensgerichte beroepen en daarom is het allereerst zaak een goed en levendig beeld van deze benadering voor ogen te krijgen. De eerste bijeenkomst is volledig gewijd aan de vraag hoe het er in de presentiebeoefening aan toe gaat, hoe dergelijke praktijken eruit zien, waar men ze vindt, hoe ze zijn opgebouwd en om welke waarden het gaat. Tevens wordt ingegaan op het onderzoek waaruit de inzichten zijn afgeleid.

Programma

10.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Opening, welkom • Uitleg over programma • Praktische zaken • Voorstelronde
10.45u	<ul style="list-style-type: none"> • Korte inleiding in de aard van de presentietheorie • Nabespreking
11.30	<ul style="list-style-type: none"> • Filmpje en oefening rond finaliseren • Nabespreking
12.15	<ul style="list-style-type: none"> • Inleiding over 'waarnemen' • Filmpje met nabespreking • Reflectie over eigen casuïstiek
13.00u	Lunchpauze
14.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie over 'aansluiten' • Filmpje met nabespreking • Oefening in kleine groepen over eigen voorbeelden
15.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Korte uitleg over 'relationeel werken' • Filmpje met nabespreking • Gesprek in tweetallen over eigen voorbeelden • Samenvatting
15.45u	<ul style="list-style-type: none"> • Korte inleiding over 'normatief-reflectieve, verstandige professionaliteit' • Plenaire bespreking: mag en kan dit in jouw werk?
16.15u	<ul style="list-style-type: none"> • Inleiding: wat vraagt presentie van de organisatie? • Plenair gesprek
16.45u	<ul style="list-style-type: none"> • Korte terugblik op de dag • Verwerkingsopdracht
17.00u	Afsluiting

Presentie

Primaire literatuur:

Deel IVB, hoofdstuk 6.2 en 6.3; p. 730-807 (=formele kenmerken van de presentiebeoefening; opbouw en inhoud van de presentietheorie).

Secundaire literatuur:

Deel II, hoofdstuk 3, 4 en 5; p. 61-189 (=concrete beschrijvingen en analyses van het werk van twee presentie beoefenende buurtpastores); vgl. ook les 6 waar het vooral over de/hun competenties en professionaliteit gaat; om zich een goed beeld te vormen kan men ook de boxen met praktijkverhalen in Deel IVB, hoofdstuk 6 lezen.

Stof met name bestuderen op:

De presentiebenadering: methodische kenmerken, intentie, ratio, onderbouwing en kritisch alternatief. Proberen een 'beeld' van het werk te krijgen

DAG 2: EXPOSURE EN WAARNEMEN

Essentieel in de presentiebenadering is de basale, radicale toewending naar degenen op wie de presentiebeoefenaar betrokken wil zijn. Dat is: een toewending naar 'de ander, precies in zijn anders-zijn'. Dat anders-zijn moet in zijn volle betekenis (verschil) en appèl tot de presentiebeoefenaar kunnen doordringen vóór hij of zij zich gaat inzetten. Gewoonlijk komt deze toewending tot stand tijdens een grondige onderdompeling in of blootstelling aan het 'andere leven' (bijv. in de buurt, fabriek, gevangenis of kliniek). Dat noemen we de exposure en daaraan is de tweede bijeenkomst gewijd.

Programma

10.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Opening • Vragen n.a.v. vorige keer • Terugblik op de huiswerkopdracht
10.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Verhalen over exposure (gastdocent) • Groepsgesprek • Verheldering van de essentie van exposure • Kort theoretisch resumé over het begrip exposure
11.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Observatie-oefening • Nabespreking oefening in 2 subgroepen
12.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Plenaire nabespreking observatie-oefening • Inventarisatie leeropbrengst voor cursisten
13.00	Pauze
14.00u	Vier filmpjes met nabespreking over 'waarnemen'
15.00u	Presentatie over 'botsende werelden'
15.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Filmpje 'Fixatie, hoe voelt dat?' • Nabespreking
16.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Oefening in kleine groepjes rond perspectiefwisseling • Plenaire nabespreking
16.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Samenvatting begrip exposure • Aanvullende opmerkingen • Huiswerkopdracht voor volgende keer
17.00u	Afsluiting

Primaire literatuur:

Deel III, hoofdstukken 1 t/m 5; p. 209-256 (= beeld van de concrete opbouw en uitvoering van de exposure, van de spanningen en van de diepere betekenis; nadere toelichting op de betekenis van de exposure als proces van radicale verandering en kennismaking).

Secundaire literatuur:

Deel II, hoofdstuk 1, 2 en 6; p. 51-66 en 191-208 (= rest van de concrete beschrijvingen en analyses van het werk van twee presentie beoefenende buurtpastores); vgl. ook les 5 waar het vooral over de/hun competenties en professionaliteit gaat; om zich een goed beeld te vormen kan men ook de boxen met praktijkverhalen in Deel IVB, hoofdstuk 6 lezen.

Stof met name bestuderen op:

De exposure en de aanvang van het werk: zich openstellen voor een vreemde wereld, de onderdompeling, de botsing van verschillende werelden, de stadia en het gevecht met jezelf.

DAG 3: LEEFWERELDAANSLUITING

Gewoonlijk zeggen presentatiebeoefenaren dat ze willen aansluiten bij de leefwereld van de (buurt)bewoners of hun cliënten. Maar het is niet zo eenvoudig om te begrijpen wat een leefwereld is. De invulling daarvan varieert van een romantische (belevingswereld) tot kennissociologische invulling (perspectief op de werkelijkheid). Welke leefwereld(en) zijn er eigenlijk? Waarom zou men willen aansluiten, en maakt aansluiten niet dat men net zo machteloos wordt als degene bij wie men aansluit? Wat doet men eigenlijk als men wil aansluiten, bij welke delen van de leefwereld sluit men dan aan, met welke spanningen gaat dat gepaard en hoe zijn die te hanteren? Dat is de thematiek van de derde bijeenkomst.

Programma

10.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Opening • Vragen n.a.v. vorige keer • Terugblik op huiswerk
10.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie over enkele grondbegrippen m.b.t. leefwereldaansluiting • Casus uit de praktijk van de daklozenopvang • Bespreking in de groep
11.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Oefening 'De lamme en de blinde' • Nabespreking mbt het begrip 'aansluiten'
12.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Korte powerpoint over aansluiten en botsende leefwerelden • Oefening in tweetallen over de 'reconstructie van de logica' • Nabespreking
13.00u	Pauze
14.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Samenvattende powerpoint over aansluiten en wat dat vraagt van de professional • Twee (contrast)filmpjes over 'jezelf in het geding brengen' • Plenaire nabespreking
15.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Korte inleiding over het begrip 'mismatch' • Filmje 'Lost Boys' en korte nabespreking • Inleiding over vormen van mismatch
15.45u	<ul style="list-style-type: none"> • Opdracht in kleine groepjes over eigen voorbeelden van mismatch • Plenaire nabespreking
16.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Resumé van de leermomenten • Terugblik op de dag • Huiswerkopdracht voor volgende keer
17.00u	Afsluiting

Primaire literatuur:

- Deel IVA, hoofdstuk 3.1.1 en 3.1.2; p. 405-418 (= uitleg wat leefwerelden zijn en hoe ze opgebouwd zijn).
- Artikel: A. Baart, Water uit de hemel is regen, in: *Markant 1999, nr. 2 (wordt voorafgaand aan de cursus toegezonden)*
- Artikel: Johannes Daalmans, 'Presentie in Maatschappelijk Werk – over de leefwereld van jongeren' (*wordt voorafgaand aan de cursus toegezonden*)

Secundaire literatuur:

Deel IVA, hoofdstuk 3.3; p. 456-490 (= praktische gebruik van leefwereldstudies op concrete casussen, met de vraag wat dat oplevert en hoe de spanningen van het willen aansluiten gehanteerd kunnen worden).

Stof vooral bestuderen op:

De leefwereld: wat zijn leefwerelden, hoe zijn ze opgebouwd, hoe kan men ze leren kennen? Hoe ziet een benadering eruit die wortelt in de intentie aan te sluiten bij de leefwereld van de ander?

DAG 4: LIJDEN EN DE KRITIEK OP DE DISTANTIËRING

De presentiebeoefenaren zoeken de ander nabij te zijn. Dat is even mooi als risicovol. In de vierde bijeenkomst staan het ontwikkelen van betrokkenheid en het zoeken van nabijheid maar ook hun tegendeel (distantiëring) centraal. Bovendien wordt er aandacht geschonken aan de troostende en aan de vereenzamende nabijheid, aan de betekenis van lijden, aan het aandurven van tragische verscheurdheid en aan de omgang met eigen machteloosheid. Tegen die achtergrond kan ook ingegaan worden op eenzaamheid (als kern van veel lijden) en op de betekenis van de presentiebeoefenaar zoals anderen die blijken te ervaren.

Programma

10.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Opening • Vragen n.a.v. vorige keer • Terugblik op huiswerkopdrachten over 'leefwereldaansluiting'
10.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Korte inleiding op het thema 'lijden' • Plenair gesprek
11.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Filmpje 'Gekkenwerk' • Nabespreking met opdracht in kleine groepjes • Plenair gesprek
11.45u	<ul style="list-style-type: none"> • Powerpoint over de betekenis van lijden • Plenair gesprek
12.15u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie over onderscheid tussen lijden en leedfeit • Gesprekken in kleine groepjes over eigen voorbeelden • Plenaire nabespreking
12.15u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie over troosten • Aansluitend intermezzo over het format nazorg
13.00u	Pauze
14.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Inleiding over eenzaamheid (video) • Korte nabespreking
14.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Oefening in tweetallen: waar zie je eenzaamheid in je eigen voorbeelden? • Plenaire nabespreking
15.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Powerpoint over de structuur van de hulpvraag • Filmpje 'Sta me bij' • Nabespreking over de structuur van de hulpvraag en weldadigheid
16.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Inleiding over 'troosten' • Plenair gesprek
16.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Plenair: Terugblik op de middag • Samenvatting leerpunten • Huiswerkopdracht voor volgende eer
17.00u	Afsluiting

Primaire literatuur:

- Deel IVA, hoofdstuk 5.3; p. 687-720 (over een benadering die bij het tragische durft te blijven)

- Artikel: Baart, A.J. (2007) 'Presentie en palliatieve zorg' in: *Sociale interventie* nr. 3 (wordt voorafgaand aan de cursus toegezonden)

Secundaire literatuur:

Deel IVA, hoofdstuk 5.2; p. 665-686 (= de schaduwzijde van een bureaucratische bemiddeling van zorg en hulp) en met name p. 678-686 (= de mogelijkheid van de hulpzoeker om zijn eigen stem te laten horen in een bureaucratisch geordende context).

Deel IVA, hoofdstuk 4; p. 505-568 (= buurtbewoners vertellen in interviews wat ze beleven aan de presentie beoefenende pastores) en / of p. 569-632 (=de interpretatie van de interviews en de analyse van de betekenis van het presentie-aanbod).

Deel IVA, hoofdstuk 1.3 en 1.4; p. 307-321 (=de kenschets van de gevonden 'sociale problemen' als 'sociale overbodigheid').

Stof vooral bestuderen op:

Nabijheid en distantiëring: gestalten van betrokkenheid en afstandneming, de omgang met het tragische en noodlottige, de eigen geïnvolveerdheid daarbij binnen de context van professioneel handelen.

DAG 5: NORMATIEF-REFLECTIEVE, 'VERSTANDIGE' PROFESSIONALITEIT

De presentiebeoefening ziet er 'verpletterend alledaags' uit en het lijkt erop dat elk goed mens min of meer vanzelf zo te werk zou kunnen gaan. Niets is echter minder waar: deze benadering is veeleisend en veronderstelt bijzondere competenties en kwaliteiten, die in het hedendaagse professionaliseringsdebat overigens weinig uit de verf komen. Welke zijn dat, hoe verwerft men ze en wat zouden vrijwilligers in dezen kunnen? Dat is de thematiek van de vijfde bijeenkomst.

Programma

10.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Opening • Vragen n.a.v. vorige keer • Terugblik op huiswerkopdrachten
10.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Toelichting op het thema 'professionaliteit' • Presentatie over relatie-opbouw • Gesprek in de groep
11.15u	<ul style="list-style-type: none"> • Filmpje Detlef Petry • Nabespreking adhv vragen
12.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie over relationeel werken • Filmpje uit de ouderenzorg met nabespreking • Opdracht in tweetallen rond casus • Plenaire nabespreking
13.00u	Pauze
14.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie over het thema 'maken en laten' • Gesprek hierover in kleine groepjes • Plenaire nabespreking van voorbeelden
15.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie over het thema 'scharrelruimte' • Filmpje 'Paarse krokodil' met korte nabespreking
15.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Oefening in kleine groepjes over regels en scharrelruimte • Plenaire nabespreking
16.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Uitleg over het begrip 'finalisatie' en groepsgesprek • Korte inleiding over morele verantwoordelijkheid • Samenvatting
16.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Terugblik op de dag • Vooruitblik naar volgende (laatste) keer • Huiswerkopdracht
17.00u	Afsluiting

Primaire literatuur:

Deel IVA, hoofdstuk 5.1; p. 633-664 (over betrokkenheid en afstand: een analyse van de eigenlijke hulpvraag). NB dit hoofdstuk zal deels behandeld worden in les 6 over het managen van presentiepraktijken.

Deel IVB, hoofdstuk 7; p. 819-844 (= schets van een andersoortige professionaliteit: reflectiever, normatiever, nabijer, symmetrischer).

Artikel: Baart, A.J. (2004) 'Als een vriend' in *Tijdschrift voor Humanistiek*, nr. 20, jaargang 5 (wordt voorafgaand aan de cursus toegezonden).

Secundaire literatuur:

Annelies van Heijst, *Menslievendheid – De essentie van zorg vanuit zorghetisch perspectief*, in: *Minder hard – meer hart!* Uitgave Reliëf, Utrecht, 2006 (wordt tijdens de cursus uitgereikt)

Artikel: Smith, M. K. (2003, 2009) 'Communities of practice', *The encyclopedia of informal education*, www.infed.org/biblio/communities_of_practice.htm.

Artikel: Wenger, E. (1998) 'Communities of practice. Learning as a social system' in *Systems Thinker*, June (wordt voorafgaand aan de cursus toegezonden).

DAG 6: PRESENTIE IN DE ORGANISATIE

Om goede presentiebeoefening mogelijk te maken is meer nodig dan alleen goedwillende en bekwame professionals. Werken volgens presentie is niet eenvoudig en stelt bijzondere eisen aan organisaties en aan leidinggevendenden: presentie wordt beoefend in en met de hele organisatie. Gebeurt dat niet en lijkt het alsof presentie vooral iets van de professionals is, dan kan het gemakkelijk verzanden in oppervlakkigheid. Ook bestaat het risico dat werkers burnt-out raken doordat ze niet de ondersteuning krijgen die noodzakelijk is. Het gesprek aangaan in de organisatie, het *goede* gesprek aangaan is dan belangrijk. Om dat gesprek te kunnen voeren is taal nodig, waarin je kunt uitleggen wat je doet en waarom je dat doet. Tijdens deze bijeenkomst worden daarvoor de ingrediënten aangedragen. Immers: presentie heb je niet zomaar, present moet je worden, met elkaar in de organisatie. Dat brengt altijd onzekerheden met zich mee, het vraagt om zoeken met elkaar naar juiste wegen en oplossingen, en het vraagt om moed en vrijmoedigheid en de durf om het anders te doen.

Programma

10.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Opening • Vragen n.a.v. vorige keer • Terugblik op de huiswerkopdracht
10.30u	<ul style="list-style-type: none"> • Introductie op het onderwerp 'presentie in organisaties' • Filmpje Hans van Dartel over 'Het goede gesprek'
11.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Presentatie: wat vraagt presentie van leidinggevendenden en de organisatie? • Plenaire bespreking: kan dat in jouw werk/organisatie? Wat is daarvoor nodig?
12.00u	<ul style="list-style-type: none"> • Filmpje 'Mariëtte' • Kijkopdracht in 4 groepen • Nabespreking: wat heeft iedere groep gezien? • Oefening in het voeren van 'het goede gesprek'
12.45u	<ul style="list-style-type: none"> • Samenvatting
13.00u	Pauze
14.00u	Leergesprek over opbrengsten van de cursus voor iedere deelnemer
16.15u	<ul style="list-style-type: none"> • Mondelinge evaluatie van de cursus • Utdelen evaluatieformulieren
16.45u	Uitreiking bewijzen van deelname
17.00u	Afsluiting

Primaire literatuur:

Andries Baart, *Moet dat nou? Presentie en het verlangen van de manager*, in: Minder hard – meer hart! Uitgave Reliëf, Utrecht, 2006 (*wordt tijdens de cursus uitgereikt*).

Secundaire literatuur:

Deel II, hoofdstuk 4 en 5; p. 81-189 (= concrete beschrijvingen van de presentiebeoefening, in het bijzonder te lezen onder het gezichtspunt van de vereiste competenties).

Deel IVA, hoofdstuk 3.4 en 3.5; p. 713-720 (=bureaucratische insnoering van de werker, burn out en zelftroostend optreden).